

ตอน 4: ชีวิตควรให้เป็นอย่างไร ?

1

หลักการสำคัญ

ของการบรรลุนิพพาน¹

บทที่ 9

มักมีการสงสัยหรือถกเถียงกันในหมู่ผู้ศึกษาและปฏิบัติธรรมว่า

ผู้เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวยังจะบรรลุนิพพานหรือสำเร็จอรหัตตผล โดยไม่ต้องอาศัยสมณะเลย ได้หรือไม่?
ผู้จะบรรลุนิพพานจะต้องได้ฌานบ้างหรือไม่?

การสำเร็จอภิญญา 6 อาศัยแต่เพียงจุดตณานก็เพียงพอ ไม่ต้องได้ครบสมาบัติ 8 (คือไม่ต้องได้
อรุปฌานด้วย) ใช่หรือไม่?

การจะได้อัสวักขณญาณ (ญาณที่สิ้นอาสวะ) บรรลุนิพพาน จำเป็นต้องได้บุพเพนิวาสานุสติญาณ
(ญาณที่ระลึกถึงขั้นที่เคยอาศัยอยู่ในก่อน) และจตุตปภาตญาณ (ญาณหยั่งรู้การที่หมู่สัตว์จุติและอุบัติไปตาม
กรรม) เป็นพื้นฐานก่อนหรือไม่?

ในฌานบำเพ็ญวิปัสสนาได้ หรือว่าต้องออกจากฌานก่อน จึงพิจารณาสังขารได้?

ได้มรรคผลก่อนแล้วจึงเจริญสมณะเพิ่มเติมจนได้ฌานสมาบัติได้หรือไม่?

บรรดาคำถามเหล่านี้ บางข้อเป็นเรื่องของหลักการสำคัญของการตรัสรู้ หรือการประจักษ์แจ้ง
นิพพานโดยตรง บางข้อเป็นเพียงเกี่ยวพันบางแง่ บางข้อได้ตอบไปแล้วบางส่วน เฉพาะอย่างยิ่งข้อที่ว่า
เจริญวิปัสสนาอย่างเดียวยังโดยไม่ต้องอาศัยสมณะเลยได้หรือไม่ ได้ตอบแล้วในตอนที่ว่าด้วยสมณะและวิปัสสนา
ข้างต้น ต่อไปนี้จะมุ่งตอบข้อสงสัยที่เกี่ยวกับหลักการสำคัญของการตรัสรู้เป็นหลัก และจะตอบด้วยยก
หลักฐานมาให้พิจารณาเอง จะอธิบายเท่าที่จำเป็นเพียงเพื่อเชื่อมความให้ต่อเนื่องกัน

ก) หลักทั่วไป

“ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฌานก็ได้ อาศัยทุกขิณฌานก็ได้
คคิณฌานก็ได้ จตุตตณานก็ได้ อากาสาณัญจนายณะก็ได้ วิญญาณัญจนายณะก็ได้ อากิญจัญญายณะก็ได้
เนวสัณญานาสัณญายณะก็ได้ (สัณญาเวทิตนโรธ ก็ได้)”²

ความต่อจากนี้ในพระสูตรนี้ และความในพระสูตรอื่นอีก 3 แห่ง³ บรรยายวิธีใช้ฌานสมาบัติแต่ละ

¹ คำว่า บรรลุนิพพาน ใช้กับนิพพานดีหรือไม่ ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

² ฌานสูตร ใน อ.จ.นวก.23/240/438; ข้อความในวงเล็บ ไม่มีในพระไตรปิฎกฉบับสยามรัฐของไทย แต่มีในฉบับอื่น
บางฉบับ เช่น ฉบับของพม่า

³ พระสูตรอื่นอีก 3 แห่งคือ มหามาลุงกโยวาทสูตร (ม.ม.13/157/159); อัญจนนาครสูตร (ม.ม.13/18/18); ทสมสูตร
อ.จ.เอกาทสก.24/223/372); สองสูตรหลังความจริงเป็นสูตรเดียวกัน แต่ต่างชื่อต่างที่มา

ชั้น ๆ ในการพิจารณาให้เกิดปัญญารู้แจ้งสังขารตามความเป็นจริง (คือที่เรียกว่าเจริญวิปัสสนา) ดังตัวอย่างข้อความต่อไปในฉานสูตรข้างต้นนั้นว่า

“ก็ ข้อที่เรากล่าวว่ ภาษุทั้งหลาย เรากล่าวความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย เพราะอาศัยปฐมฉานก็ได้ ทั้งนี้ เราอาศัยอะไรกล่าว? (คือ) ภาษุในธรรมวินัยนี้...บรรลุปฐมฉาน, เธอพิจารณาเห็นธรรมทั้งหลายคือ สิ่งที่เป็นรูป¹ สิ่งที่เป็นเวทนา สิ่งที่เป็นสัญญา สิ่งที่เป็นสังขาร สิ่งที่เป็นวิญญาณ อันมีอยู่ในปฐมฉานนั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นทุกข...โดยความเป็นของสูญ โดยความเป็นอนัตตา, เธอยังจิตให้ยิ่งหยุค (หันกลับ คือคลายหรือไม่อยากได้ ไม่คิด) จากธรรมเหล่านั้น ครั้นแล้วเธอย่อมหม่อมจิตไปเพื่ออมตธาคว่า นั้นสงบ นั้นประณีต กล่าวคือ...นิพพาน เธอดำรงอยู่ใน(ปฐมฉาน)นั้น² ย่อมบรรลุนความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย, ถ้ายังไม่บรรลุนความสิ้นไปแห่งอาสวะ, เพราะ (ยังมี) ธรรมวาคะ...ก็จะเป็นโอปปาติกะ เป็นผู้ปรินิพพานในภพนั้น มีอันไม่กลับจากโลกนั้นเป็นธรรมคา (คือเป็นพระอนาคามี)...”

ต่อจากนี้ บรรยายการอาศัยหุติฉาน ตติยฉาน ฯลฯ เพื่อเจริญวิปัสสนาจนบรรลุนาสวัคชัยอย่างนี้เรื่อยไปตามลำดับทีละชั้น ๆ จนถึงอาภิกญัญญายตนฉาน

ในมหามาลูกงโยวาทสูตร แสดงรายละเอียดน้อยกว่า แต่ก็กล่าวถึงการพิจารณาขั้นที่ 5 ที่มีในฉานแต่ละชั้นโดยไตรลักษณ์ จนบรรลุนาสวัคชัยอย่างเดียวกันนี้ ตลอดขึ้นไปถึงอาภิกญัญญายตนฉานเช่นเดียวกัน ส่วนในอัฐฐกนาครสูตร และทสมสูตร มีข้อแตกต่างเล็กน้อย คือข้อความที่บรรยายการพิจารณาแปลกออกไปว่า “ภาษุ...บรรลุปฐมฉาน, เธอพิจารณาเห็นดังนี้ว่า - ปฐมฉานนี้ เป็นของปรุงแต่ง เกิดจากความคึกสรรคส์สร้าง, เธอรู้ซัค(รู้เท่าทัน)ว่า สิ่งใดก็ตามเป็นของปรุงแต่ง เกิดจากความคึกสรรคส์สร้าง สิ่งนั้นเป็นของไม่เที่ยง มีความคับไปเป็นธรรมคา, เธอดำรงอยู่ใน(ปฐมฉาน)นั้น ย่อมบรรลุนความสิ้นไปแห่งอาสวะทั้งหลาย...” และเพิ่มเมตตาเจโตวิมุตติ กรุณาเจโตวิมุตติ มุทิตาเจโตวิมุตติ อุเบกขาเจโตวิมุตติ เข้ามาแทรกระหว่างรูปฉาน กับอรุรูปฉานอีก ทำให้มีฉานสมาบัติสำหรับพิจารณาเพิ่มขึ้นอีก 4 ชั้น อย่างไรก็ตาม รวมความแล้ว พระสูตรทั้งสี่นี้ มีสาระสำคัญอย่างเดียวกัน ผิดแผกกันบ้างก็เพียงในส่วนรายละเอียดและวิธีบรรยายความเท่านั้น

พระสูตรทั้งสี่แสดงการอาศัยฉานเจริญวิปัสสนาทำาสวัคชัยตามลำดับแต่ปฐมฉาน ถึงอาภิกญัญญายตนฉานะ แล้วก็หยุดลงทั้งหมด มีพิเศษแต่ในฉานสูตร ซึ่งมีคำสรุปว่า

¹ ในอรุรูปฉานคือ ตั้งแต่อาภานาญายตนขึ้นไป ตัด “สิ่งที่เป็นรูป” ออก เพราะในระดับอรุรูปฉานไม่มีรูปธรรมให้พิจารณา มีแต่เพียงนามขั้นที่ 4 (เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ)

² “เธอดำรงอยู่ใน (ปฐมฉาน) นั้น” แปลจากบาลีว่า “โส ตตฺถ จิตฺโต” แปลตามตัวว่า “เธอดำรงอยู่ในนั้น” อ.อ.3/352 ไขความว่า “เธอดำรงอยู่ในปฐมฉานนั้น (หรือในหุติฉานนั้น ในตติยฉานนั้น ฯลฯ ในอาภิกญัญญายตนฉานนั้น) ยังวิปัสสนาอันแรงกล้าให้เจริญแล้ว บรรลุนหัตผล” หรืออีกนัยหนึ่งว่า “ดำรงอยู่ในวิปัสสนาอันมีไตรลักษณ์เป็นอารมณ์นั้น”, ม.อ.3/139 ให้แปลอย่างนัยหลัง ส่วน ม.อ.3/11 และ อ.อ.3/436 ให้แปลว่า “เธอดำรงอยู่ในธรรมคือสมณะและวิปัสสนานั้น”

ปัญหาเรื่อง เจริญวิปัสสนา และบรรลุนรรคผลในฉานได้หรือไม่? ดูบันทึกพิเศษท้ายบท

“ภิกษุทั้งหลาย ค่ายประการฉะนี้แล สัญญาสมาบัติ (สมาบัติที่ประกอบด้วยสัญญา) มีแค่โค อัญญาปฏิเวธ (การตรัสรู้ หรือการบรรลุอรหัตผล) ก็มีแค่นั้น”¹

ข้อนี้ หมายความว่า ในฉนตั้งแต่อาภิกขญญายตนะลงไป มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่น ๆ ที่ประกอบรวม) สำหรับให้กำหนดพิจารณาได้ จึงทำวิปัสสนาให้บรรลุอาสวัคชัยได้ ในฉนเหล่านั้น ส่วนแนวสัญญานาสัญญาตนะ มีสัญญา (รวมทั้งขันธอื่น ๆ ที่ประกอบรวม) ซึ่งละเอียดเกินไป จนเรียกว่าแนวสัญญานาสัญญา คือ จะว่ามิสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่ จึงไม่อยู่ในภาวะที่จะใช้งานในการกำหนดพิจารณาได้ ครั้นถึงสัญญาเวทิตนโรธ ก็ดับสัญญาและเวทนาเสียเลย เป็นอันไม่ต้องกล่าวถึงตั้งนั้นสมาบัติทั้งสองนี้จึงไม่เรียกว่าสัญญาสมาบัติ

เมื่อเป็นเช่นนี้ จะอาศัยแนวสัญญานาสัญญาตนะและสัญญาเวทิตนโรธ บรรลุอาสวัคชัยได้อย่างไร ตอบว่าสำหรับสมาบัติสูงสุดสองระดับนี้ ต้องออกมาก่อน จึงใช้ปัญญาพิจารณาสังขารให้บรรลุอาสวัคชัยได้ ข้อแรกคือแนวสัญญานาสัญญาตนะ พึงดูบาลีในอนุปทสูตรดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ข้ออื่นต่อไปอีก สารีบุตรก้าวล่วงอาภิกขญญายตนะโดยประการทั้งปวงแล้ว เข้าแนวสัญญานาสัญญาตนะอยู่ เธอมีสติออกจากสมาบัตินั้น ครั้นออกจากสมาบัตินั้นอย่างมีสติแล้ว ธรรมเหล่าใดล่วงไปแล้ว คับแล้ว แปรปรวนไปแล้ว เธอพิจารณาเห็นธรรมเหล่านั้นว่า ธรรมทั้งหลายคงไค้ทราบมาก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้วก็มีแก่เรา มีแล้วก็ดับร่วงไป”²

ส่วนข้อสุดท้าย คือสัญญาเวทิตนโรธ มีคำอธิบายทำนองเดียวกันคือ เข้าสมาบัตินี้ ครั้นออกแล้วจึงพิจารณารูปธรรมทั้งหลายที่เป็นไปในสมาบัติ หรือพิจารณาธรรมทั้งหลายซึ่งเป็นไปในแนวสัญญานาสัญญาตนะ ที่ผ่านมาก่อนแล้ว (หรือจะพิจารณาสังขารธรรมทั่วไป ดังจะกล่าวข้างหน้าก็ได้) ให้

¹ อ.นวก.23/240/444

² ม.อ.14/162/120; พึงเทียบกับคำบรรยายการพิจารณาสังขารในอาภิกขญญายตนะ ซึ่งไม่กล่าวถึงการออกจากฉนนั้น (แม้ฉนอื่น ๆ ที่ต่ำลงไปทั้งหมดก็อย่างเดียวกัน) ดังความในสูตรเดียวกันนี้เองว่า “ข้ออื่นต่อไปอีก สารีบุตรก้าวล่วงวิญญาณัญจายตนะ โดยประการทั้งปวงแล้ว (มนสิการว่า) ไม่มีอะไรเลย เข้าอาภิกขญญายตนะอยู่ ธรรมเหล่าใดในอาภิกขญญายตนะ คือ อาภิกขญญายตนะสัญญา จิตเตกัคคตา ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิญญาณ ฉันทะ อธิโมกข์ วิริยะ สติ อุเบกขา มนสิการ ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นโดยที่เธอรู้ ปรากฏอยู่ ก็รู้ ถึงความดับ ก็รู้ เธอทราบชัดตั้งนี้ว่า ธรรมทั้งหลาย ดังไค้ทราบมาก็เป็นอย่างนี้เอง ไม่มีแล้ว ก็มีแก่เรา มีแล้วก็ดับร่วงไป”

ในอุทเทส ซึ่งเป็นคัมภีร์ชั้นรอง มีคำบรรยายเกี่ยวกับการพิจารณาแนวสัญญานาสัญญาตนะคล้ายกับบาลีข้างบนนั้นว่า “เข้าแนวสัญญานาสัญญาตนะสมาบัติ ออกจากสมาบัตินั้นแล้ว เพ่งดู คือตรวจดู พินิจดู พิจารณา ดู ซึ่งธรรมทั้งหลาย คือจิตและเจตสิกที่เกิดแล้วในสมาบัตินั้น โดยความเป็นของไม่เที่ยง โดยความเป็นของทุกข...โดยความเป็นอนัตตา...โดยความไม่เป็นที่รอดพ้น (ไม่เป็นทางอิสระ)...” (ข.จ.30/248/128) แต่เมื่อสอบสวนดูกับบาลีต้นเดิม (ข.ส.25/430/538) แล้ว ลงความเห็นได้ว่า แนวสัญญานาสัญญาตนะสมาบัติที่นี้ เป็นคำคลาดเคลื่อน ที่ถูกควรจะเป็นอาภิกขญญายตนะสมาบัติ และอรรถกถา (นิท.อ.2/247, สุตต.อ.2/511) ก็ยืนยันตามที่ลงความเห็นนี้ (ได้กล่าวแล้วในเชิงอรรถก่อนว่า คัมภีร์ชั้นรองและคัมภีร์รุ่นหลังทั้งหลาย บรรยายการพิจารณาสังขารหรือเจริญวิปัสสนา ต่อเมื่อออกจากฉนสมาบัติแล้วเป็นพื้น ไม่ว่าจะเป็ฉนสมาบัติขั้นต่ำหรือสูงเท่าใด)

เข้าใจสภาวะที่เป็นจริง ด้วยปัญญา จนถึงความสิ้นอาสวะ¹ อย่างไรก็ตาม ข้อนี้จะได้กล่าวต่อไปอีกในฐานะที่เป็นหลักการขั้นมาตรฐานสูงสุด

สำหรับฉานสมาบัติที่ต่ำลงมา คือตั้งแต่อาภิญญาญาณตนะถึงปฐมฉาน จะออกจากฉานสมาบัติ นั้น ๆ ก่อนแล้วจึงพิจารณาสังขารธรรม คือขั้นที่ 5 หรือองค์ฉานเป็นต้นที่มีในฉานสมาบัตินั้น ๆ ทำนองเดียวกับสมาบัติสูงสุดสองอย่างหลังนี้ได้² แต่เท่าที่ยกหลักฐานข้างต้นนี้มาแสดงก็เพื่อให้เห็นข้อพิเศษว่า ในฉานสมาบัติเหล่านั้นสามารถเจริญวิปัสสนาภายในโดยยังไม่ออกมาก่อนก็ได้ และจะบรรลุอรหัตต์โดยใช้ฉานระดับไหนก็ได้ แต่สมาบัติสูงสุดสองอย่างคือ เนวสัญญานาสัญญาตนะ และสัญญาเวทยิตนิโรธ (นิโรธสมาบัติ) ต้องออกมาก่อน จึงเจริญวิปัสสนาได้³

ข้อปฏิบัติอย่างที่กล่าวมานี้ เป็นปฏิปทาของผู้ปฏิบัติที่มีชื่อเรียกในสมัยอรรถกถาว่า “สมถยานิก” แปลว่า ผู้มีสมถะเป็นยาน คือบำเพ็ญสมถะจนได้ฉานก่อนแล้วจึงเจริญวิปัสสนา และนับว่าเป็นวิธีปฏิบัติอย่างหนึ่งในบรรดาวิธี 4 อย่างที่ท่านกล่าวไว้ในบาลี คือ

1. สมถปุพฺพังคมวิปัสสนา วิปัสสนามีสมถะนำหน้า (เรียกเต็มว่า สมถปุพฺพังคมวิปัสสนากาวนา การเจริญวิปัสสนาโดยมีสมถะนำหน้า)
2. วิปัสสนาปุพฺพังคมสมถะ สมถะมีวิปัสสนานำหน้า (เรียกเต็มว่า วิปัสสนาปุพฺพังคมสมถากาวนา การเจริญสมถะโดยมีวิปัสสนานำหน้า)
3. ยุกนฺทฺธสมถวิปัสสนา สมถะและวิปัสสนาเข้าคู่กัน (เรียกเต็มว่า สมถวิปัสสนายุกนฺทฺธกาวนา การเจริญสมถะและวิปัสสนาคู่ไปด้วยกัน)
4. ธัมมุตฺถจฺจวคฺคหิตมานัส วิธีปฏิบัติเมื่อจิตถูกชักให้เขวด้วยธรรมุจฺจ คือความฟุ้งซ่านธรรมหรือตื่นธรรม (ความเข้าใจผิดยึดเอาผลที่ประสมในระหว่างว่าเป็นมรรคผลนิพพาน)⁴

วิธีทั้งสี่นี้สรุปจากมรรค 4 แบบ ซึ่งเกิดขึ้นจากการปฏิบัติ 4 อย่าง ดังที่พระอานนท์ได้แสดงไว้ดังนี้ “อาวุโสทั้งหลาย ภิกษุหรือภิกษุณีรูปหนึ่งรูปใดก็ตาม จะพยากรณ์อรหัตผลในสำนักของข้าพเจ้า ก็ย่อม (พยากรณ์) ด้วยมรรค 4 ทั้งหมด หรือด้วยมรรคใดมรรคหนึ่งบรรดามรรค 4 เหล่านี้ กล่าวคือ :

“1. ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้า, เมื่อเธอเจริญวิปัสสนาอันมีสมถะนำหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สังโยชนทั้งหลายย่อมถูกละได้ อนุสัยทั้งหลาย ย่อมสิ้นไป

¹ จุแนว ม.อ.3/499; และดูเชิงอรรถข้างหน้าต่อไปอีก

² คำว่าออกจากสมาบัติในกรณีนี้ เทียบกับความหมายชั้นอรรถกถา หมายถึงออกจากภาวะจิตที่ได้กำลังจากฉานสมาบัตินั้น ๆ ด้วย คือไม่ใช่ฉานสมาบัตินั้นเป็นบาท (ดู เชิงอรรถก่อนและต่อ ๆ ไปในบทนี้)

³ เนวสัญญานาสัญญาตนะ ไม่ใช่ในการเจริญวิปัสสนา? ดู *บันทึกพิเศษท้ายบท*

⁴ ธรรมุจฺจ มาจาก ธัมมุตฺถจจะ หรือ ธรรมุตฺถจจะ อรรถกถาเรียกว่า วิปัสสนูปกิเลส (อง.อ.2/447; วิสุทฺธิ.3/267); คำว่า “วคฺคหิต” ได้แปลว่า ชักให้เขว หรือ เขว ตามแนววิสุทฺธิ.ฎีกา 3/510

“2. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานาหน้า, เมื่อเธอเจริญสมณะอันมีวิปัสสนานาหน้าอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สงโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไค้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“3. อีกประการหนึ่ง ภิกษุเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กัน, เมื่อเธอเจริญสมณะและวิปัสสนาคบคู่กันอยู่ มรรคเกิดขึ้น, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สงโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไค้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป

“4. อีกประการหนึ่ง ภิกษุมิใจถูกชักให้เข้าไปด้วยธรรมุจัจ, (แต่ครั้ง) ถึงคราวเหมาะที่จิตนั้นตั้งแน่วสงบสนิทลงไค้ในภายใน เคนชักเป็นสมาธิ มรรคก็เกิดขึ้นแก่เธอ, เธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น, เมื่อเธอเสพคุณ เจริญ ทำให้มาก ซึ่งมรรคนั้น สงโยชน์ทั้งหลายย่อมถูกละไค้ อนุสัยทั้งหลายย่อมสิ้นไป”¹

ข้อที่ 1 วิปัสสนามีสมาคมนาหน้า คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์² อธิบายความหมายว่า (เบื้องต้น) จิตมีอารมณ์หนึ่งเดียว ไม่ซ่านสาย มีสมาธิเกิดขึ้น ด้วยอำนาจเนกขัมมะ (ความคิดสลัดออก ไม่โลภ ไม่พัวพันในกาม) กิติ ด้วยอำนาจจอพยาบาท (คิดเมตตา) อาโลกสัญญา (ทำใจนึกถึงแสงสว่าง ไม่ให้วงเหงา) อวิกเขปะ (ความไม่ฟุ้งซ่านปราศจากอุทัจจะ) ธรรมวัตถาน (การกำหนดข้อธรรม ซึ่งทำให้ไม่มีวิจิกิจฉา) ญาณ (ความรู้) ปราโมทย์ (ความแช่มชื่นใจ) กิติ³ ด้วยอำนาจปฐมฌาน ทุติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน ด้วยอำนาจจากาสานัญญาตนสมาบัติ วิญญาณัญญาตนสมาบัติ อากัญจัญญาตนสมาบัติ เนวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติ กิติ ด้วยอำนาจกลิน 10 กิติ อนุสติ 10 อสุภะ 10 หรือวิธีปฏิบัติต่าง ๆ เกี่ยวกับอานาปานสติ 32 รายการ กิติ⁴ ไม่ว่าอย่างหนึ่งอย่างใดก็ตาม (ครั้งแล้ว) เกิดปัญญามองเห็นแจ้งซึ่งธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วในสมาธินั้น ๆ ว่าเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา อย่างนี้เรียกว่า สมณะมาก่อน วิปัสสนาภายหลัง คือเป็น สมถปุพพังคมวิปัสสนา

อรรถกถาอธิบายให้เข้าใจง่ายขึ้นอีกว่า ตามวิธีปฏิบัติอย่างที่ 1 นี้ ผู้ปฏิบัติทำสมณะคือสมาธิให้เกิดขึ้นก่อน จะเป็นอุปจารสมาธิหรืออัปปนาสมาธิก็ได้ จากนั้นจึงพิจารณาสมณะหรือสมาธินั้น (ไม่ว่าจะเป็นอุปจารสมาธิหรือฌานสมาบัติขั้นใดก็ตาม) กับทั้งธรรมอื่น ๆ ทั้งหลายที่ประกอบพร้อมกับสมาธินั้น ให้เห็นสภาวะที่เป็นของไม่เที่ยงเป็นต้น จนอริยมรรคเกิดขึ้น⁵

¹ อ.จ.จตุก.21/170/212; ข.ป.ปฏิ.31/534/432 (อ้างใน วิสุทฺธิ.ฎีกา 3/510)

² ข.ป.ปฏิ.31/535-6/433-8 (ดูประกอบ 31/213/139; 387/263)

³ ธรรม 7 ประการตั้งแต่เนกขัมมะ ถึงปราโมทย์นี้ คัมภีร์ปฏิสัมภิทามัคค์ใช้เป็นหลักสำหรับแสดงการเกิดขึ้นแห่งสมาธิระดับอุปจาระ แก่พระสุกขาวิปัสสกา (ปฏิส.อ.366, ดูประกอบหน้า 79 และ 124 ด้วย)

⁴ ความจริง ยกมาแสดงเพียงแค่นิวสัญญานาสัญญาตนสมาบัติเท่านั้นก็เพียงพอ เพราะฌานสมาบัติก็จบสูงสุดเพียงแค่นั้น แต่ที่ท่านแสดงข้อธรรมต่อ ๆ มาเช่น กลิน เป็นต้นไว้ด้วย เพราะมุ่งความคนละแ่ง กล่าวคือ ข้อธรรมตอนต้นถึงนิวสัญญานาสัญญาตนะ ยกมาแสดงในฐานะเป็นภาวะจิตที่เข้าถึง ส่วนข้อธรรมต่อจากนั้น ยกมาแสดงโดยฐานเป็นวิธีปฏิบัติเพื่อเข้าถึงภาวะนั้น ๆ (ดูประกอบ ปฏิส.อ.367-9)

⁵ ดู ม.อ.1/150; นิท.อ.1/390